

POSUDKY A ZPRÁVY

Rozšířené vydání Slovníku české frazeologie a idiomatiky

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Praha: Leda, 2009. (4 díly, 507+547+1247+1267 s.)

Slovník české frazeologie a idiomatiky (SČFI), na jehož vzniku se podílela dvacítká českých i zahraničních lingvistů pod vedením hlavních redaktorů Františka Čermáka, Jiřího Hronka a Jaroslava Machače, vycházel poprvé v pražském nakladatelství Academia, a to postupně během posledních dvou desetiletí minulého století: první díl (*Přirovnání*) tu vyšel roku 1983, druhý (*Výrazy neslovesné*) roku 1988 a třetí (*Výrazy slovesné*, ve dvou svazcích) roku 1994.¹ V současné době, patnáct let po vydání třetího, až dosud posledního dílu se SČFI dostal naší odborné i laické veřejnosti znovu do rukou v novém vydání, které však rozhodně není v běžném slova smyslu druhým vydáním už jednou zveřejněného díla. Především jde o vydání rozšířené o čtvrtý díl (*Výrazy větné*), který se svým rozsahem 1267 stran vyrovnává dosud nejobsáhlejšímu dílu třetímu, respektive ho v tomto směru o několik stran překonává. Vedle toho jde i o vydání výrazně doplněné jednak začleněním hesel, která byla původně uvedena jen v dodatcích ke třetímu dílu (např. *představovat si něco jako Hurvínek válku, plus mínus, mléko starců* aj.), jednak zařazením téměř šesti set nových hesel (viz údaje v SČFI1, s. 8), která slovník významně aktualizují, obohacují jeho původní repertoár o frazémy nové, v minulém století neexistující nebo jen okrajově užívané, jako jsou např. *ochranný deštník, za bolševika, staré struktury, odrazit se od(e) dna, rodinné stříbro, kostlivec ve skříni* ap. V souvislosti s tím lze jen litovat, že nebylo v silách autorů zajistit pro nově uváděná hesla cizojazyčné ekvivalenty, které jinak tvoří mimořádně cennou složku slovníku, a nebylo ani v jejich možnostech uvést tyto doplňky tak, aby celkovým zpracováním a rozsahem informací v heslových odstavcích odpovídaly ostatním, původním heslům.

Frazémy, které SČFI zachycuje na svých více než 3 500 stranách, jsou rozčleněny do čtyř základních typů odpovídajících výše uvedeným názvům čtyř dílů slovníku. Ze skutečnosti, že jednotlivé díly SČFI mapují rozdílné typy frazémů, vyplývá i jejich jistá formální specifičnost, rozdíly ve zpracování. První díl (*Přirovnání*), zahrnující frazémy „obsahující zpravidla zvláštní a stálý znak *jak/jako*“² (SČFI1, s. 8), vybočuje z jinde důsledně zachovávaného řazení hesel podle zastoupení čtyř základních slovních druhů (frazémy jsou ve slovníku řazeny podle prvního substantiva, v případě absence substantiva podle prvního adjektiva, v případě absence adjektiva podle prvního slovesa, v případě absence slovesa podle prvního adverbia, a chybí-li i adverbium, jsou hesla

---

¹ Srov. zprávu k dokončenému prvnímu vydání SČFI v *Naší řeči* (Kučera, 1995).

² Tato poněkud neurčitá formulace odráží skutečnost, že do svazku *Přirovnání* jsou začleněny i frazémy s jinými komparátory než *jak(o)*; srov. např. *širší než delší; větší/silnější než kdy jindy; vzduch/smrad/kouř, že by se mohl/dal krájet; věrný až za hrob* ap.

řazena podle prvního slova frazému). V prvním dílu SČFI je sice tento princip rovněž aplikován, ale uplatňuje se až v pravé části přirovnání, tj. za komparátory *jak(o), než* atd. (přirovnání uvedená jako příklady v poznámce 2 jsou tedy řazena podle tvarů, resp. lemmat *delší, kdy, moci a hrob*). V některých případech (zde např. uvádění frazému *vzduch/smrad/kouř, že by se mohl/dal krájet* pod modálním slovesem *moci*) je takové řazení na první pohled poněkud neintuitivní,³ zejména pro nezasvěceného nebo jen občasného uživatele, a v souvislosti s SČFI je tedy třeba zdůraznit potřebnost standardně opomíjené činnosti, kterou je četba úvodních pasáží slovníkových děl. Nejde jen o to, že bez obeznámení s oddílem *Zásady zpracování a užívání slovníku* (SČFI1, s. 13–30)⁴ může být obtížné některá hesla najít, ale také o to, že tak lze z textu SČFI vyčíst jen část podstatných lingvistických informací, které jsou u jednotlivých frazémů uváděny formou zkratk, značek nebo znamének (např. údaje o omezeních úzu daného frazému podle gramatických kategorií, o nemožnosti jeho negace nebo transformace v otázku, upozornění na příslušnost uváděného cizojazyčného ekvivalentu k odlišné oblasti frazeologie a idiomaticky aj.; srov. i níže).

Druhý svazek SČFI (*Výrazy neslovesné*) je přes svůj relativně malý, ve srovnání s třetím a čtvrtým svazkem jen o málo víc než třetinový počet stran pozoruhodný tím, že obsahuje zdaleka nejrozmanitější výrazy z celého slovníku. Nacházíme v něm frazémy, v nichž jsou s výjimkou sloves zastoupeny všechny slovní druhy, frazémy vysoce ustálené (*o sto šest, vzhůru nohama*) i frazémy s řadou syntaktických a paradigmatických variant (např. *podle mého (tvého...) mínění/názoru/soudu, sem (a/i) tam, do (nejdelší) smrti / do smrti smřící*), frazémy s velmi volnou kolokabilitou (jako např. *zkrátka a dobře* nebo *něco takového*) vedle frazémů vázaných na kontext silně omezený sémanticky (*křížem krážem, každým coulem*) nebo gramaticky (*ne právě + superlativ, o poznání + komparativ*) atd. Dva aspekty této rozmanitosti zasluhují zvláštní poznámku. Za prvé je to skutečnost, že ve druhém díle SČFI jsou shrnuty frazémy gramatické povahy (s. 495–547), tedy výrazy, jejichž zařazení do frazeologických slovníků v minulosti nebylo a ani dosud není běžné. Konkrétně jde o frazémy předložkové, spojkové a částicové (vedle víceslovných předložek typu *ve prospěch, na úkor* nebo *se zřetelem k* tu 2. díl SČFI uvádí i frazémy jako *div(že) ne-, byt i, No tak!, A co takhle...* a řadu dvoječlenných spojovacích výrazů typu *když už... – tak (už)..., kam... – tam..., co... – to... aj.*).

Druhý aspekt mimořádné rozmanitosti neslovesných frazémů zachycených v SČFI2 má obecnější povahu a do jisté míry spojuje tento druhý díl slovníku s dílem třetím (*Výrazy slovesné*), přičemž oba díly odlišuje od prvního a čtvrtého svazku. Zhuštěně a zjednodušeně lze říci, že SČFI1

---

³ Jistou neintuitivnost projevující se v řazení některých hesel lze ovšem pokládat za víceméně nevyhnutelný jev provávající zpracování a prezentaci mimořádně různorodého jazykového materiálu pomocí tradičních médií. Naznačené nevýhody by mohlo odstranit budoucí elektronické zpracování celého díla. Plně prohledávatelná elektronická edice slovníku by mohla odstranit také nedopatření spočívající v tom, že odchylně od novočeských lexikografických zvyklostí i od ČSN 97 6030 se v obou vydáních SČFI zachází se znaky, které mají jen sekundární řadící schopnost (např. *é, ě*), zčásti jako se znaky s primární řadící schopností, takže např. *běda* následuje až po *bezva, péro* po *Petr, věc* po *vězt* atd.

⁴ V mutacích orientovaných na obsah jednotlivých svazků jsou *Zásady zpracování a užívání slovníku* uváděny i v ostatních dílech slovníku, a potřebná informace je tedy uživateli přístupná vždy přímo ve svazku, s nímž právě pracuje.

a SČFI4 (*Přirovnání a Výrazy větné*) zachycují z velké části frazémy, které jsou výsledkem struktury, typizace, zobecnění lidských zkušeností nebo podobností a pravidelností pozorovaných v životě a v okolním světě. To platí z velké části o přirovnáních, z větných frazémů pak o příslovích (*Z cizího krev neteče, Krev není voda, Mladá krev se musí vybouřit* ap.), o větných přirovnáních (... *jako by v něm ani krve nebylo, To je krve jako z vola*), o frazémeh více či méně metaforické povahy (*Přišla nová krev, Krve by se v něm nedořezal, Ten mi pije krev* ap.) a o citátech (např. biblické variace typu *Krev jeho padne na tvou hlavu* ap.). Jde o frazémy tvořící nedílnou a nesporně zajímavou součást jazykového systému, současně však i o výrazy, které většinou nepatří k nejběžnějším v mluvené ani psané komunikaci. Naproti tomu neslovesné a slovesné nevětné frazémy, které jsou zachyceny ve druhém a třetím dílu slovníku, zahrnují velké množství výrazů zcela běžných (kromě příkladů z druhého svazku uvedených už výše srov. z třetího dílu např. *dělat zlou krev, být krev a mléko/mlíko, být samá krev, (po)hádát se do krve, odebrat někomu krev, pít někomu krev, plivat krev, potit krev, prolít krev, servat se do krve* aj.)⁵.

To, co už bylo o čtvrtém dílu slovníku (*Výrazy větné*) okrajově naznačeno výše, je vhodné doplnit ještě zmínkou o dvou charakteristických rysech tohoto svazku, vyplývajících z větné povahy frazémů, které jsou zde zpracovány. Patří sem zejména fakt, že větné frazémy mají citátovou povahu častěji, než je tomu u ostatních typů frazémů, a ne zcela zanedbatelné procento citátových výrazů přitom tvoří citáty cizojazyčné.⁶ Je tedy přirozené, že na rozdíl od prvních tří dílů SČFI se v dílu čtvrtém setkáváme s jistým množstvím cizojazyčných hesel jako např. *Cherchez la femme; Ecce homo; Every man has his price; Éto vaše dělo; Wein nach Bier; das rat' ich dir* atd. Druhým specifickým rysem SČFI4, který vystupuje do popředí zejména při bližším pohledu na cizojazyčné i české citáty, je, že autoři se při výběru větných frazémů neřídili vždy frekvencí jejich užívání, považovanou jinak v SČFI za jedno z hlavních kritérií výběru hesel (viz předmluvu v SČFI1, s. 14), ale více než jinde se snažili, aby SČFI byl i „zdrojem poučení vedoucím k aktivnímu užívání výrazu“ (tamtéž). Ve 4. dílu slovníku se tato tendence projevuje především zařazením i velmi málo známých a jen ojediněle užívaných větných frazémů cizích i domácích (např. *Was glänzt, ist für den Augenblick geboren* nebo *Et l'on revient toujours à ses premiers amours*; z domácích srov. např. rozsáhlý citát *Co jsi ty? „Čech.“ „Co ty? „Rus.“ „A ty? „Ját Polák jsem.“ „Dítky moje, svornost! Nechte to, mluvte: „Slovan.“*). Jiným projevem této snahy o poskytnutí co nejširšího relevantního poučení jsou v SČFI4 značně detailní popisy významu cizích a méně běžných českých frazémů

---

⁵ Výběr frazémů v tomto odstavci je zaměřen jen na typické příklady, nesnaží se však zastříit skutečnost, že i mezi nevětnými výrazy slovesnými a neslovesnými jsou takové, které se v běžné mluvené a psané komunikaci vyskytují jen zřídka (např. *mít místo krve syrovátku*), nebo takové, které se prakticky stýkají s frazémy uvedenými v SČFI4, jako např. *cedit pro něco/pro někoho/za něco/za někoho krev* (SČFI3) a *Cedil by pro ni/ní krev* (SČFI4). Náš celkový dojem, podpořený dvěma čistě orientačními sondami, však je, že druhý a třetí díl slovníku zachycuje znatelně běžnější, využívanější vrstvu české frazeologie a idiomatiky než SČFI1 a SČFI4.

⁶ To se ostatně odráží v řadě starších výběrových publikací jako např. Štastný (1947) a zejména v nemalém počtu různě obsáhlých výborů biblických a klasických latinských citátů, jejichž vydávání – jak samostatné (např. Stoilova, 1947), tak v rámci širěji pojatých publikací (např. Spalová a kol., 1969, nebo Svoboda a kol., 1973) – má u nás jen o málo kratší tradici než sám knižtisk.

(opět především citátových), podrobné vymezení jejich užití a v neposlední řadě také výklad o jejich atribuci, někdy spojený i s uvedením relevantních historických, popř. i jiných okolností vzniku nebo užívání příslušného frazému.

Přes naznačené specifické rysy, které charakterizují jednotlivé svazky slovníku, je třeba na SČFI vysoce ocenit propracovanou jednotnou koncepci vycházející z teoretických prací jednotlivých členů autorského kolektivu, zejména F. Čermáka,⁷ a v nemenší míře je třeba ocenit i to, jak vysoce jednotně byla tato jednotná koncepce realizována navzdory časovým, technickým a kapacitním omezením vedoucím k jistým nevyrovnanostem zmíněným už výše, v úvodu tohoto textu. Přes tyto nevyrovnanosti, jimž se lze sotva vyhnout u tak rozsáhlé publikace vznikající po několik desítek let (v tomto případě navíc z velké části ještě v době před možností využít počítačů), představuje SČFI bezpochyby přelomové dílo – kvalitativně nové, dosud nejuniverzálnější a nejuplněnější synchronní zachycení české frazeologie a idiomatiky. Pokud je mi známo, plně ob stojí i ve srovnání s obdobnými díly zahraničními svým rozsahem a současně je překonává svou celostní koncepcí, neomezující se na uchopení tradičně zpracovávaných oblastí frazeologie (především přirovnání, idiomů a přísloví), ale naopak usilující i o zachycení oblastí dosud opomíjených, reprezentovaných zde nejen frazémy neslovesnými (zejména už výše zmiňovanými frazémy gramatickými), ale také okrajovými typy, k jakým patří např. polypropoziční frazémy jako *Proč? – Pro slepičí kvoč!* nebo *Cože? – Vidličky a nože (běhaly/skákaly po dvoře v Kutný Hoře)*.

Ve srovnání s dosavadními obdobnými domácími i zahraničními publikacemi poskytuje SČFI uživateli také podstatně více informací, a to jak obecných, resp. teoretických, tak konkrétních, týkajících se přímo jednotlivých frazémů. Obecné informace praktického rázu jsou v jednotlivých svazcích SČFI soustředěny do už zmíněných úvodních oddílů (viz pozn. 4); obecné teoretické informace týkající se typu frazémů zpracovávaných v příslušném svazku tvoří naopak obvykle závěrečné části jednotlivých dílů (výjimku tvoří SČFI2, jehož závěr je věnován pouze frazémům gramatické povahy). Z uživatelského hlediska je pochopitelně nejdůležitější soubor konkrétních informací uváděných v rámci jednotlivých hesel – a také v tomto ohledu bychom zřejmě jen obtížně hledali domácí nebo zahraniční publikaci, kterou by bylo možno se SČFI plně srovnat, neboť v něm vedle obvyklých částí (výklad významu příslušného frazému a stručná informace o jazykovém nebo situačním kontextu, v němž se daného výrazu obvykle užívá) nacházíme podle typu a konkrétních vlastností frazému i řadu relevantních informací dalších, především o jeho stylové povaze, o jeho gramatických charakteristikách a omezeních (např. o neobvyklosti užití frazému *slonová kost* v plurálu nebo *domácí přítel* ve vokativu), o jeho ekvivalentech v angličtině, němčině, francouzštině a ruštině, o obvyklé intonaci (u větných frazémů) nebo o jeho synonymech, antonymech, popř. významově blízkých frazémích (k jejichž širšímu vyhledávání autoři navíc zpracovali sémantické rejstříky doplňující jednotlivé díly SČFI).

Velká část podobných informací souvisí se skutečností, že autoři slovníku zpracovali (zřejmě jako první nejen u nás, ale i ve světovém měřítku) frazeologii konkrétního jazyka způsobem, který v rámci možností podává na úrovni jednotlivých frazémů co nejuplněnější obraz mimořádné

---

⁷ Viz např. část *Frazeologie a idiomatika* in: Filipec – Čermák (1985, s. 166–236) nebo nověji Čermák (2007).

variability této vrstvy slovní zásoby, a to nejen s jejími aspekty gramatickými, lexikálními a stylovými, ale i s aspekty typologickými, projevujícími se v tom, že lexikální jádro řady frazémů může v malých obměnách fungovat ve více než jednom ze čtyř vyčleněných základních typů, tj. může fungovat současně například v rámci neslovesného frazému (např. *hromádka neštěstí*) i v rámci přirovnání (*být/vypadat/sedět jako hromádka neštěstí*).

Vzhledem k rozsahu informací shromážděných v SČFI lze připojit k výše uvedenému hodnocení tohoto slovníku jako nejuniverzálnějšího a nejuplněnějšího synchronního zachycení české frazeologie a idiomatiky i to, že jde o zachycení dosud nejpodrobnější. Jeho charakteristiku lze tedy shrnout do formulace, že SČFI jako celek přináší detailní, mnohostranný a vysoce informativní popis frazeologie a idiomatiky češtiny 2. poloviny 20. století a zčásti i počátku 21. století. Při proměnlivosti té vrstvy jazyka, kterou zpracovává, je přirozené, že relativně brzy bude třeba korigovat jeho hodnocení (to především v oblasti dobové stylové platnosti jednotlivých frazémů), doplňovat jeho obsah a současně z něj odstraňovat (nebo v něm výrazně odlišit) frazémy neužívané, zastaralé a zapomínané. To samozřejmě nijak nesnižuje hodnotu celého díla. Slovníky živých jazyků je nezbytné měnit a rozvíjet, a to nejen proto, že se mění sám jazyk, ale i proto, že se mění jeho poznání, metody jeho analýzy i popisu. Trvalá platnost nepatří mezi požadavky, které lze na jazykové slovníky realisticky klást. Podstatné je, aby poskytovaly co nejkompaktnější a nejuplněnější obraz oblasti, kterou zachycují, a aby svou metodou a zpracováním dokázaly v rámci možností co nejlépe uspokojit potřeby jak svých současných uživatelů, tak budoucích zájemců o jazyk daného období. Lze usuzovat, že Slovník české frazeologie a idiomatiky, nyní doplněný i o svůj poslední díl, takovým požadavkům plně dostojí.

LITERATURA

- ČERMÁK, F. (2007): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha: Karolinum.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- KUČERA, K. (1995): Slovník české frazeologie a idiomatiky. *Naše řeč*, 78, s. 96–99.
- SPALOVÁ, O. a kol. (1969): *Co to je, když se řekne...* Praha: Svoboda.
- STOILOVA, A. (1947): *Věčná slova. Slovníček latinských citátů*. Praha: Orbis.
- SVOBODA, L. a kol. (1973): *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia.
- ŠŤASTNÝ, O. L. (1947): *Okřídlená rčení. Sběrka užívaných význačných výroků z cizích jazyků*. Praha: E. Weinfurter.

Karel Kučera

Ústav Českého národního korpusu FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
karel.kucera@ff.cuni.cz